

Twee narratieven, versie 2.0

In de rapportage komen twee narratieven: verhalen met een kop, staart en clou, opgebouwd uit de microverhalen van de mensen die wonen en werken in de Veenkoloniën en voortbouwend op de wetenschappelijke onderzoeksresultaten van Hotspot Veenkoloniën. Ze verwoorden de lokale strategie van *Veenergiek* op populaire wijze. De twee narratieven ontvouwen zich rond punten waarop het verkleinen van de effecten van klimaatverandering en de reductie van de uitstoot van broeikasgassen raken aan de versterking van de sociaaleconomische positie van de Veenkoloniën. De kans dat een proces een succes wordt neemt toe als deze raakt aan de drijfveren van mensen. De eerste narratief “Klimaatrobuust wonen en recreëren in de Veenkoloniën” laat zien hoe versterking van de kwaliteit van leven – voor veel mensen een belangrijke drijfveer – kan worden ontsloten. De tweede narratief “Klimaatrobuust ondernemen in de Veenkoloniën” richt zich op het verdienmodel voor de ondernemers in de Veenkoloniën. Het klimaatbeleid wordt een succes als mensen er een goed belegde boterham aan overhouden, want het verkrijgen van een in komen is een drijfveer. De twee narratieven vullen elkaar aan, maar kunnen ook los van elkaar gelezen worden.

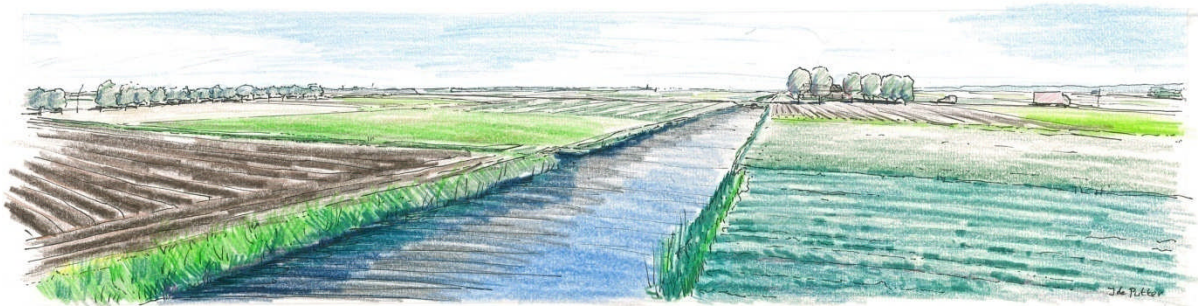
In deze versie worden de bewoners bij naam genoemd. Op het moment dat de twee verhalen als bijlage aan het hoofdrapport worden toegevoegd, worden de personen geanonimiseerd.

Klimaatrobuust wonen en recreëren in de Veenkoloniën

Over klimaatverandering en kwaliteit van leven

De Veenkoloniën

Er bestaan verschillende beelden van de Veenkoloniën. Vooral de mensen rondom de Veenkoloniën – op de Hondsrug en in Westerwolde – hebben vaak een negatief beeld. Maar de mensen die in de Veenkoloniën zelf wonen zijn positief over hun streek en ook mensen die op enige afstand wonen – zoals in de Randstad – hebben een positief beeld. Dat toont recent onderzoek naar het imago van de Veenkoloniën, uitgevoerd door de Rijksuniversiteit Groningen. Het is een bijzonder gebied. Ooit, lang geleden, was het gebied bedekt door een laag hoogveen, plaatselijk meer dan acht meter dik. Vanaf 1600 is men dat gaan afgraven, voor de turf, en dat heeft geresulteerd in een voortvarende economie... ook al hebben veenarbeiders veel armoede gekend. Multinationals als Unilever zijn begonnen in de Veenkoloniën. Nu is het de 21^e eeuw. De turfwinning is reeds enige decennia geëindigd en er is een vlak zandig landschap achtergebleven, met veel horizon, en een waterstructuur met kanalen en wijken die laat zien dat er ooit heel veel vaarbewegingen waren. Er zijn een paar stadjes, zoals Veendam en Stadskanaal, en talrijke dorpen, als linten langs het vele water. Grootschalige landbouw domineert het landschap.

De Veenkoloniën: een wijds landschap met veel horizon

Klimaatverandering

Dit essay gaat over Hotspot Veenkoloniën, een verkenning waarin wetenschappelijke inzichten over klimaatverandering – de effecten en de te nemen maatregelen – zijn geprojecteerd op de Veenkoloniën. Nederland heeft doelstellingen geformuleerd over het terugbrengen van de uitstoot van broeikasgassen. De mensen in de Veenkoloniën kunnen

hun verantwoordelijkheid nemen en daarin een bijdrage leveren. Maar ze kunnen ook verder gaan. En dat was de vraag die aan het begin van Hotspot Veenkoloniën is gesteld: is het mogelijk in de Veenkoloniën meer CO₂ te binden dan uit te stoten? Daarnaast is te verwachten dat klimaatverandering nadelige gevolgen heeft voor onder andere de landbouw, de waterhuishouding en de natuur. Vooral het punt van de waterhuishouding is van belang, want in de huidige situatie is vooral de landbouw in het gebied afhankelijk van het water dat vanuit het IJsselmeer via Friesland naar de Groningen en Drenthe wordt gepompt. In de toekomst is er minder IJsselmeerwater beschikbaar in droge perioden. Dan wordt het moeilijker intensieve landbouw in stand te houden en ook de natuur kan een klap krijgen.

Veenergiek

Op basis van de wetenschappelijke verkenningen en gesprekken met mensen die wonen en werken in de Veenkoloniën is een lokale strategie opgesteld, onder de naam *Veenergiek*. Op 15 juni heeft de stuurgroep Agenda voor de Veenkoloniën, bestaande uit bestuurders van provincies, gemeenten en waterschap, zich hier positief over uitgesproken. Het is niet wederom een visie – want er zijn reeds vele – maar een actieplan rond punten waar werken aan klimaat de sociaaleconomische structuur van de Veenkoloniën versterkt. De bewoners in de Veenkoloniën wonen weliswaar mooi, maar er is sprake van lichte krimp, het gemiddelde opleidingsniveau is lager dan het Nederlands gemiddelde en voor veel mensen is het moeilijk om binnen de Veenkoloniën zelf werk te vinden, en er is armoedeprobleem bij groep kansarme mensen. Waarom zouden die mensen zich willen inzetten voor het klimaat? Het antwoord is duidelijk: als het voor de mensen zelf op de korte termijn duidelijke voordelen oplevert! En daar richt *Veenergiek* zich op. Waar korte en lange termijn drijfveren elkaar raken, is sprake van synergie. In een tweede essay wordt vooral ingezoomd op de economie. In dit essay gaat het vooral om de kwaliteit van het leven. Door het landschap voor te bereiden op klimaatverandering kunnen de Veenkoloniën aantrekkelijker worden om in te wonen en te recreëren. En door minder CO₂ te produceren kan het leven van mensen worden verrijkt. De contouren van *Veenergiek* worden hier zichtbaar gemaakt door vooral mensen uit de Veenkoloniën zelf aan het woord te laten. Zij laten zien dat de dreiging van klimaatverandering kan worden omgebogen naar een kans. Het kan... maar het is niet vanzelfsprekend.

Veenkoloniën: veranderd door mensen

Mensen hebben meer invloed gehad op het landschap dan de klimaatverandering wellicht ooit gaat krijgen. Dat constateert ondernemer Jan Loots: “Als je ziet in hoeverre het landschap langs de wijken veranderd is. Ik heb nog meegemaakt dat je van Wijken 5 over een bruggetje kon fietsen. De Veenkoloniën waren een waterlandschap. Dat is helemaal verdwenen. De Veenkoloniën zijn verdroogd op dit moment. De waterstanden zijn gigantisch

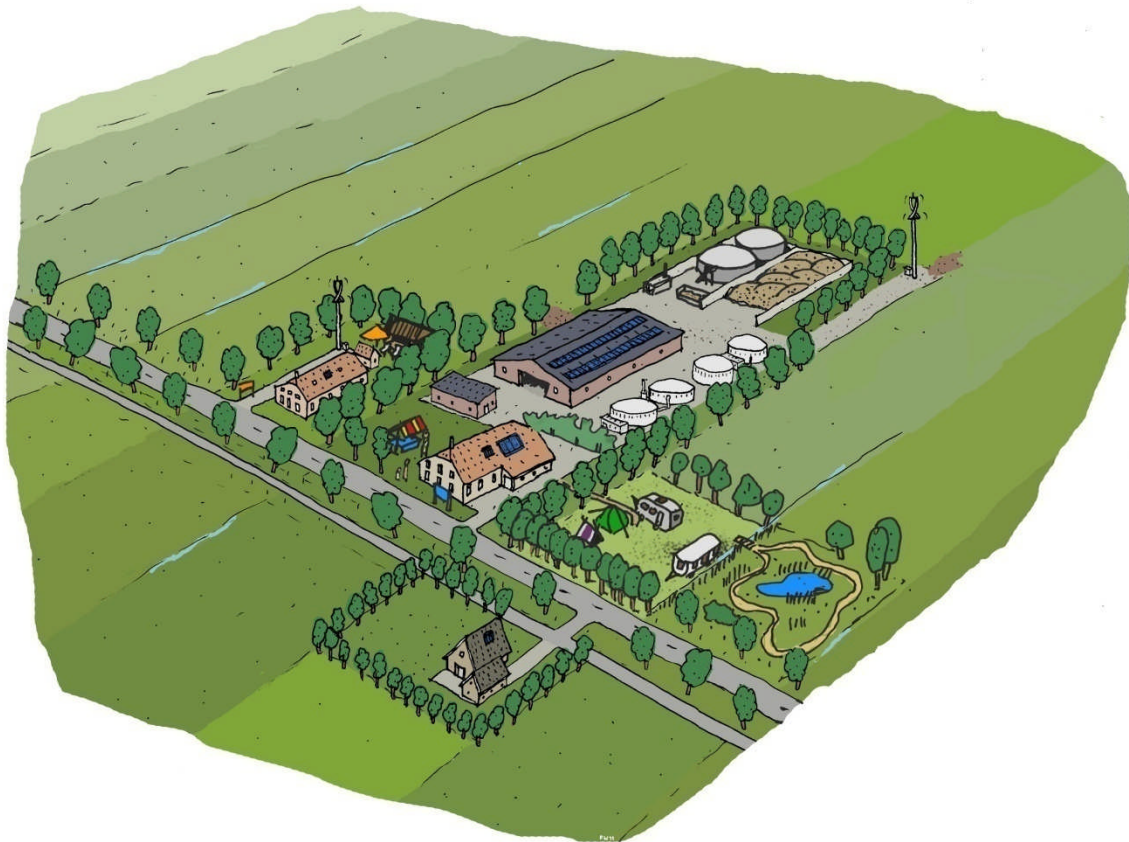
onderuit gegierd. Daar komt nog bij dat wijken ontdaan zijn van hun begroeiing. Dat is kaalslag geweest. De natuurwaarde is er vreselijk afgenomen. En wat het erger maakt is dat de lanen die langs de wijken lagen allemaal verdwenen zijn.” Hans Banus, fotograaf te Stadskanaal, sluit daarop aan: “Je ziet dat de Veenkoloniën enorme oppervlaktes zijn geworden, doordat kanalen verdwenen zijn. Vroeger had Stadskanaal twee kanalen, het Hoofdkanaal en achter het Boerendiep. Sommige kanalen voor de afvoer van aardappelen en andere agrarische producten, zijn dichtgegooid. Niets van overgebleven. Niets.” En de klimaatverandering kan daar nog een schepje bovenop doen. Ook dat besef is aanwezig bij de mensen die wonen in de Veenkoloniën. In ieder geval bij Jan Loots. Hij stelt: “Door de klimaatverandering komt er meer aandacht voor grondstoffen en voeding. Door de monocultuur, die in andere landen nog veel groter is dan hier, krijg je heel snel dat door ziektes, sprinkhanenplaag of overstromingen in één keer twintig à dertig procent van de opbrengst weg is. Ik denk dat het steeds belangrijker wordt dat mensen zelfvoorzienend zijn. Als de consument eenmaal weet wat hij niet wil eten, ...” Problemen kunnen kansen bieden, en voor de Veenkoloniën openen zich mogelijkheden op het grensvlak van grondstoffen en voeding enerzijds en landschap en anderzijds.

Neergaande spiraal en toch mooi wonen

Er liggen kansen. Maar daarvoor moet er wel één en ander in beweging komen, want nu zien veel mensen een neergaande spiraal in het gebied. Harry Boerstra, wonend in Nieuw-Buinen, maar werkend in de stad Groningen, verwoordt dat als volgt: “Kijk, je kunt hier straks een mooi natuurgebied van maken. Alles sterft op een gegeven moment gewoon uit. Ik zeg het een beetje hard, omdat ik dat toch wel een beetje als ontwikkeling zie. Mijn ouders zijn hier gekomen begin jaren '60, toen Philips opende hier. Het was een grote fabriek met vele nevenactiviteiten. En dan groeit zo iets. Dan komt het Geert Teis theater er en een winkelcentrum... en dan groeit dat. En je ziet dat Philips vanaf de jaren '90 aan het afbouwen is. De mensen trekken nu weer weg. Het wordt steeds minder.” Ook Hans Banus constateert dat het moeilijk is om in de Veenkoloniën aan het werk te komen: “Mijn zoon is 32 en wil dolgraag terug. Hij solliciteert al jaren. Hij woont in Breda en wil absoluut terug naar Oost Groningen. Hij wordt daar gek. Alles is vol daar. Alles is vol, alles is druk.” Martin Smit is het daarmee eens. Hij is bewust vanuit de Randstad teruggekeerd naar dit open en rustige deel van Nederland. In de Randstad heb je “beschikbaarheid van werk en een groot cultureel aanbod.” Maar in de Veenkoloniën “heb je nog onbetaald parkeren, weinig files en ruimte. In de brede zin denk ik dat het wonen in de Veenkoloniën aangenaam is, maar – ik reken mijzelf tot de jeugd – wat moeilijk is, is het vinden van een goede job. En dat is toch een voorwaarde om mensen hier te houden.” Harry Boerstra vult aan: “Als ik 's zaterdags door het centrum loop, dan struikel ik over de rollators. Dat is een beetje het beeld dat ik heb. Ik zie het vergrijzen.”

Weinig opleiding

Daniël Edzes, als ondernemende agrariër, constateert problemen bij de opleiding van mensen: “Er komt een tekort aan technici. Iedereen vindt dat te min en zit liever met witte boorden op kantoor. We moeten technici opleiden, want monteurs, je kunt ze bijna niet meer krijgen. Het sterft uit. Als je auto kapot is moet je een nieuwe kopen, want er is geen monteur meer. Dat wordt een groot probleem. Ik denk dat je daar mensen een opleiding moet bieden, zodat je geschoolde mensen hebt.”

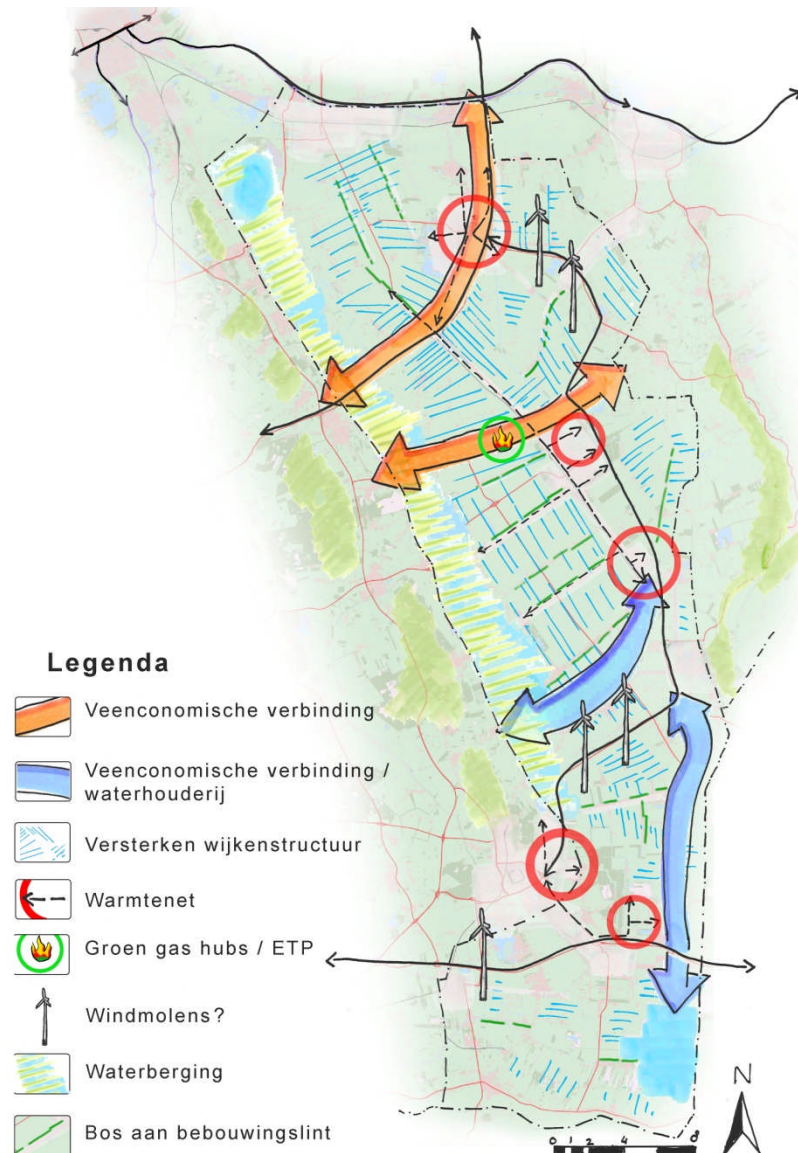

Boerenbedrijven: meer dan landbouw alleen

Komen de Veenkoloniale in beweging?

Over de bereidheid van de bewoners in de Veenkoloniën om actie te ondernemen wordt verschillend gedacht. Martin Smit ziet dat mensen in de Veenkoloniën moeite hebben met “het uit de band springen of gek doen. Het zit erg in onze aard om normaal te willen doen. Ik denk dat we soms wat meer niet normaal moeten doen.” Henk Schiphuis, makelaar te Stadskanaal, stelt: “Ik vind dat het beeld van de Groninger – het stugge, één woord zeggen per uur en dat dit al veel is – hier niet past. Je hebt hier gewoonweg veel meer flegmatiek, veel mensen die flexibeler zijn. Alleen het zelfbeeld is negatief. En dat is van vroeger af er al ingeslopen. Dat geldt ook bij mij. Je weet dat rangen en standen hier een grote rol spelen. Er is hier een grote onderlaag, een kleine middenstand en dan een kleine topklaag.” Om in

beweging te komen zijn de problemen wellicht nog niet groot genoeg, zo stelt agrariër Dirk de Boer: “Als vanavond het licht uitvalt, dan nemen we direct initiatieven. Dan wordt men heel innovatief, om het probleem op te lossen. Met andere woorden, het is allemaal nog veel te goed geregeld. Alles draait en functioneert. En alles vindt zijn weg.” De mensen leunen nog te veel achterover. Maar als puntje bij paaltje komt, handelen de mensen.

De langetermijn ontwikkelingsrichting van Veenergiek

Daniël Edzes vertelt: “De veerkracht is groot, hier in de Veenkoloniën. Dat is met Avebe net zo geweest. Van de laatste centen hebben de boeren Avebe opgericht. En op een gegeven ogenblik – en dat zie je altijd – dan zakt de zaak een beetje in elkaar – die indruk heb ik nu ook een beetje – maar spring een Veenkoloniaal op een gegeven moment weer omhoog.”

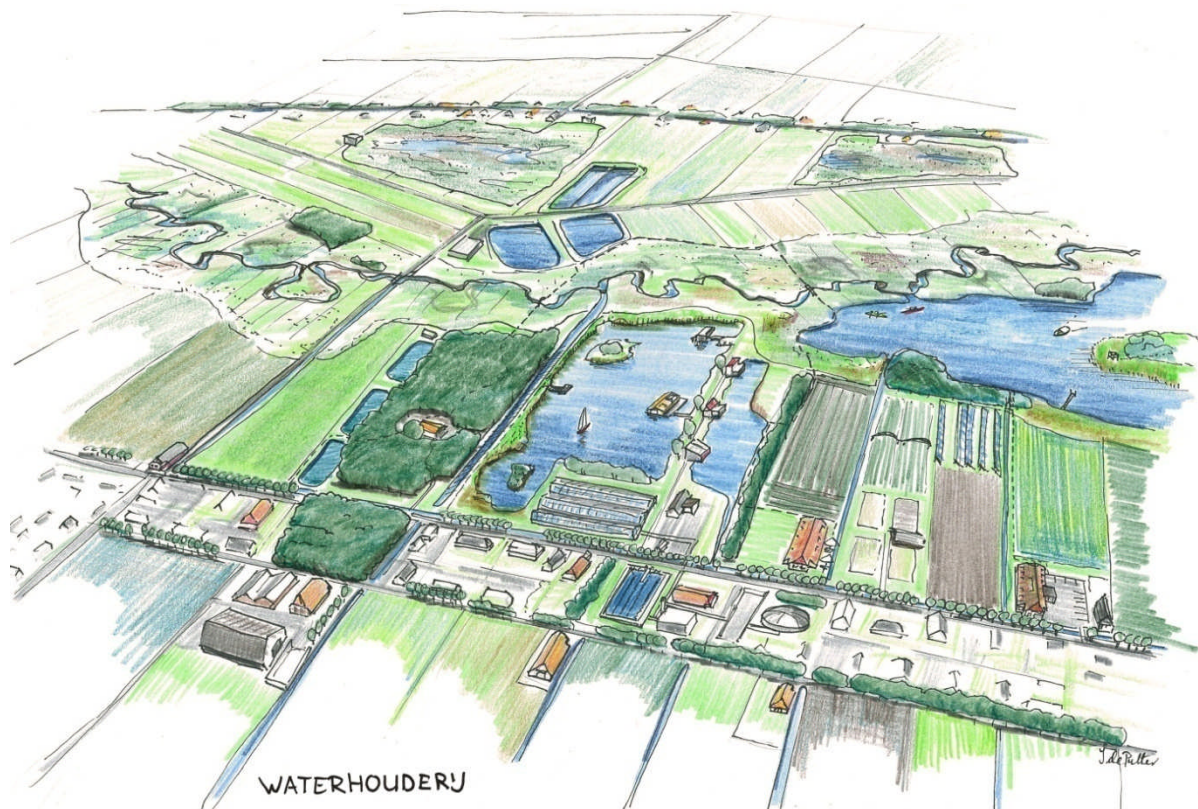
Werken aan klimaat

Eerste maatschappelijke sonderingen laten een somber beeld zien. Groucho Marx zei ooit: “We maken geen enkele kans, maar die moeten we met beide handen aangrijpen.” En daar lijkt het soms op. Toch blijkt uit de verkenningen voor Hotspot Veenkoloniën dat er twee duidelijke punten zijn waar de klimaatstrategie raakt aan de kwaliteit van leven. Ten eerste, in de langetermijn ontwikkelingsrichting van *Veenergiek* wordt voorgesteld een structuur de realiseren van zogenaamde Veenconomische verbindingzones. Hierin worden waterberging en natuur gecombineerd met bedrijvigheid. Vooral het MKB krijgt hierdoor een stimulans. Dat biedt kansen de diversiteit van het landschap te vergroten. Ten tweede, het is gewenst de nutriëntencyclus te sluiten en kleiner te maken. Nu is het zo dat producten vanuit de gehele wereld worden aangesleept voor de bereiding van voedsel. Door in de Veenkoloniën niet alleen bulkproducten te verbouwen, maar ook de basis te leggen voor streekproducten, kunnen verplaatsingen worden verkleind en ontstaan ook mogelijkheden de emissies vanuit de landbouw te verminderen. Op dit moment, zo leren verkenningen van Wageningen Universiteit, wordt er in de Veenkoloniale gemeenten ruim 2.900 kiloton CO₂-equivalenten uitgestoten. Dat is ongeveer 1,5% van de totale Nederlandse uitstoot, op 4,4% van het Nederlandse grondgebied. De landbouw produceert 35% van de broeikasgassen en het verkeer 19%.

Veenconomische verbindingzones

De gedachte om langs wijken veenconomische zones in te richten sluit aan op gedachten die Jan Loots zelf heeft ontwikkeld: “Je kunt dan aan één zijde begroeiing aanbrengen, zodat de schaduw op de wijken valt. Dat combineren met lanenpatronen, om rondwandelroutes te krijgen. Dat kan in de hele Veenkoloniën, in een bottom-up proces. De kosten zijn helemaal niet zo hoog.” Uiteraard zijn de veenconomische verbindingzones omvangrijker en meer gericht op bedrijvigheid dan wat Jan Loots voorstelt, maar qua intentie is er duidelijke aansluiting. Het biedt ook kansen voor de invulling van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB), zo vervolgt Jan Loots: “Er wordt voor de landbouw gepraat over duurzaamheid en innovatie en extra prestaties zoals natuur en landschap. Dat is een unieke kans om op deze manier het leefmilieu op te knappen en daarnaast de begroeiing als biomassa te gebruiken, bijvoorbeeld voor de pelletindustrie.” Ook ondernemende agrariër Ab van Middelkoop ziet kansen: “In deze gebieden kun je creëren wat Henk Bleker de laatste tijd steeds roept. Heb je die hele dure verbindingzones nog wel nodig, van het ene natuurgebied naar het andere? Waarom niet fijnmazig gewoon over een boerenland? Over cultuurland. Hier in de Veenkoloniën kun je dat voor elkaar krijgen door die wijken te gebruiken als verbindingzones.” Deze gedachte sluit niet volledig aan op het concept van Veenconomische verbindingzones, maar dat de traditionele opvatting over ecologische verbindingzones in de Veenkoloniën z’n beste tijd heeft gehad, daar is veel consensus over.

In *Veenergiek* wordt voorgesteld om zogenaamde Waterhouderijen in te richten. Deze hebben als doelstelling om naast droogtebeperking en vermindering van de wateraanvoer ook te kijken naar het verbeteren van de waterkwaliteit en het vergroten van natuurwaarden. De Waterhouderij sluit zoveel mogelijk lokale kringlopen. Tevens biedt deze plaats aan nieuwe bedrijvigheid, bijvoorbeeld visteelt, rietteelt en algenteelt voor energiewinning. Maatschappelijke diensten als het bieden van waterberging en het uitvoeren van natuur- en landschapsbeheer kunnen daar hun plek vinden, wat rechtvaardigt dat GLB gelden gaan naar de boeren die deze diensten verzorgen.

Beeld van een waterhouderij

Streekproducten

Belangrijk uitgangspunt bij *Veenergiek* is, dat de landbouw in de Veenkoloniën blijft. En voor een belangrijk deel is daarbij sprake van grootschalige productie van aardappelen, bieten, graan en enkele nieuwe gewassen, zoals bijvoorbeeld lupine. Maar er is zeker ruimte voor en continue behoefte aan nieuwe producten. Niches. Ook is het aantrekkelijk om een groter deel van de voedselketen binnen de Veenkoloniën te trekken. Steden als Groningen en Emmen zijn goede markten. Daarnaast constateert Ab van Middelkoop dat “er voor biologische producten langzamerhand meer markt komt. Het is een tijd marginaal geweest, maar er komt steeds meer vraag naar.” Minder bulkgoederen, meer maatwerk, meer oog

voor kwaliteit. Goed en eerlijk eten past bij kwaliteit van leven. Dat vraagt om een gezonde bodem, wat ook voor *Veenergiek* een belangrijk thema is. Er wordt onderzoek gedaan naar de mogelijkheden om met Biochar en/of Steenmeel de kwaliteit van de bodem te verbeteren en ondermeer CO₂ te binden. Als lokale producten lokaal worden gegeten, zijn er minder verplaatsingen. En als die verplaatsingen vervolgens plaatsvinden met regionaal geproduceerd biogas als brandstof of elektrisch aangedreven voertuigen, waarbij de elektriciteit afkomstig is van duurzame energie uit de veenkoloniën zelf – zonne-energie, windenergie, biogas, etc. – dan tekent zich een heldere strategie af voor het anticiperen op klimaatverandering.

Het overgrote deel van de uitstoot van broeikasgassen is terug te voeren op het gebruik van fossiele brandstof. Door cycli sluitend en kleiner te maken, kan dit. Veel draait om energie- en voedselketens. Maar de verandering zal niet eenvoudig zijn, zo constateert Ab van Middelkoop: “Het probleem in de Veenkoloniën is de grootschaligheid. Dat is in Oldambt ook zo. Alle boerenbedrijven zijn groot en dat is funest voor de kleinschalige productie waarop streekproducten worden geproduceerd. Je praat dan bijvoorbeeld over boerenkaas of andere streekproducten die je direct kunt vermarkten. Het lastige is dat als je hier een akkerbouwer hebt met 100 à 120 hectare, die heeft niet de energie om zich in te spannen voor het kleinschalige.”

Windmolens?

Op landschappen, zoals de Veenkoloniën, zijn kwetsbaar. Alles is zichtbaar. Elementen als zonnepanelen, kassen waar algen worden gekweekt en houtwallen voor biomassa kunnen goed landschappelijk worden ingepast. Maar over windmolens wordt verschillend gedacht. Jan Loots stelt dat de Veenkoloniën “nu al een soort industrielandchap zijn, vooral met de grote stallen die eraan komen. Het wordt steeds meer een industrielandchap. Als die windmolens erbij komen, dan wordt het helemaal.... Als je daarvoor een goed alternatief hebt, samen met de landbouw en bewoners, dan kun je met een bottom-up sessie heel veel doen. Wat je op één plek doet, kun je overal kopiëren, want de Veenkoloniën zijn eenvormig en je kunt het overal toepassen. Dat is het voordeel van de Veenkoloniën.” Ab van Middelkoop ziet dat anders: “Ik hoor veel negatiefs over windmolens, maar ik snap niet zo goed waarom? Er zijn best wel plekken te bedenken waar ze niet misstaan. Het is een kwestie van smaak. We zien ze bij ons in de streek aan de grens staan. Je kunt precies zien waar Duitsland ligt. Ze zetten ze zo dicht mogelijk nabij de Nederlandse grens. Waarom doen wij dat eigenlijk niet omgekeerd? Er zijn best wel plekken te vinden met weinig bewoning. En bovendien, je haalt wel geld naar de regio.” Makelaar Henk Schiphuis is duidelijk: “Het verstoort het landschap. Ik ben fel tegen. Ik ben niet tegen windenergie, maar om het landschap, dat nu nog redelijk intact is,...” Ook qua beleid zitten de provincies Groningen en Drenthe nog op een verschillende golflengte.

Kansen voor recreatie

Afgezien van de windmolens verwacht men dat werken aan klimaat resulteert in een fraaiere woonomgeving, met een grotere diversiteit. Er zijn al veel mooie plekken, zo vertelt Jan Loots, “zoals bij Exloërmond, aan de linker kant. Daar kijk je onder de kopeinden door nog in een stuk water, prachtig, één van de mooiste voorbeelden van de Veenkoloniën nog. Verderop in Drenthe, bij Emmer Compas, daar heb je nog prachtige wijken die aan beide kanten begroeid zijn. Als je daar met een kano doorheen gaat, dan waan je jezelf ergens in de rimboe. En met een hoge natuurwaarde, ook nog.” Het kan nog mooier worden. Het imago wordt positiever als de Veenkoloniën erin slagen gebruik van fossiele brandstof sterk te reduceren en op culinair gebied iets te bieden hebben. Dat biedt kansen voor recreatie. Daniël Edzes vertelt over een initiatief enige tijd geleden: “Dat was de compagniester, een fietstocht van boerderij naar boerderij. We hebben er nooit veel aan verdiend, maar het was wel ontzettend leuk. We hadden iets van tien plekken waar mensen een diner bij elkaar moesten fietsen. Dat ging dan van de heemtuin, een palingkwekerij, een melkveehouderij en van alles zat erin. Het was wel nuttig voor onszelf en voor de Veenkoloniën. Dit was een initiatief waarbij we gehoopt hadden op 500 mensen per keer en er een leuke boterham aan dachten te verdienen, maar helaas is dat niet gelukt, ondanks paginagrote verhalen in de Volkskrant en Telegraaf.” De inzet van *Veenergiek* is om vele initiatieven te ontwikkelen, waardoor wellicht de kritische massa wordt verkregen om zo iets wel te laten slagen. Architect Koos Levenga vertelt over Veenkoloniaal GouD: “Dat is een project voor het benutten van de kanalen die in Groningen en Drenthe liggen voor recreatie en toerisme om daarmee bedrijvigheid te ontwikkelen. Dit gebeurt voor en door ondernemers.” Ondernemer Menno Prins vult aan: “Het is belangrijk dat we het samen doen, de parels. Aan één parel heb je niets. Maar nu heb je een snoer. En daar hebben we het meest aan gewerkt, om die mensen aan één tafel te krijgen. Ik denk dat het in heel Oost Groningen geldt: ‘ach, het is al een keer gebeurd, het is al een keer geprobeerd.’ Men had er niet zo heel veel geloof in. Men wilde haast niet samenwerken of kennis delen. Maar dat is nu wel gebeurd. Het is wel een beetje één geworden.” Veenkoloniaal GouD lijkt te gaan lukken.

Kanaalfestival

De lokale strategie *Veenergiek* die voortkomt uit Hotspot Veenkoloniën zet in op kansen voor kwaliteit van leven en werken aan klimaat. Het kan, maar veel hangt aan mensen. De overheden dragen zorg voor de ruimtelijke structuur en inrichting, maar het meeste moet komen van de ondernemers in de streek. En dat gaat veel breder dan alleen de agrariërs. De bal ligt voor een belangrijk deel van het MKB. In 2015 bestaat Stadskanaal 250 jaar. Dat is een goede aanleiding om rond *Veenergiek* een kanaalfestival te organiseren waar mensen elkaar ontmoeten en de voortgang wordt getoond. Eigenlijk is het gewoon een kwestie van doen: “Nait soezen, moar doun.”

Klimaatrobuust ondernemen in de Veenkoloniën

Over klimaatverandering en verdienmodellen

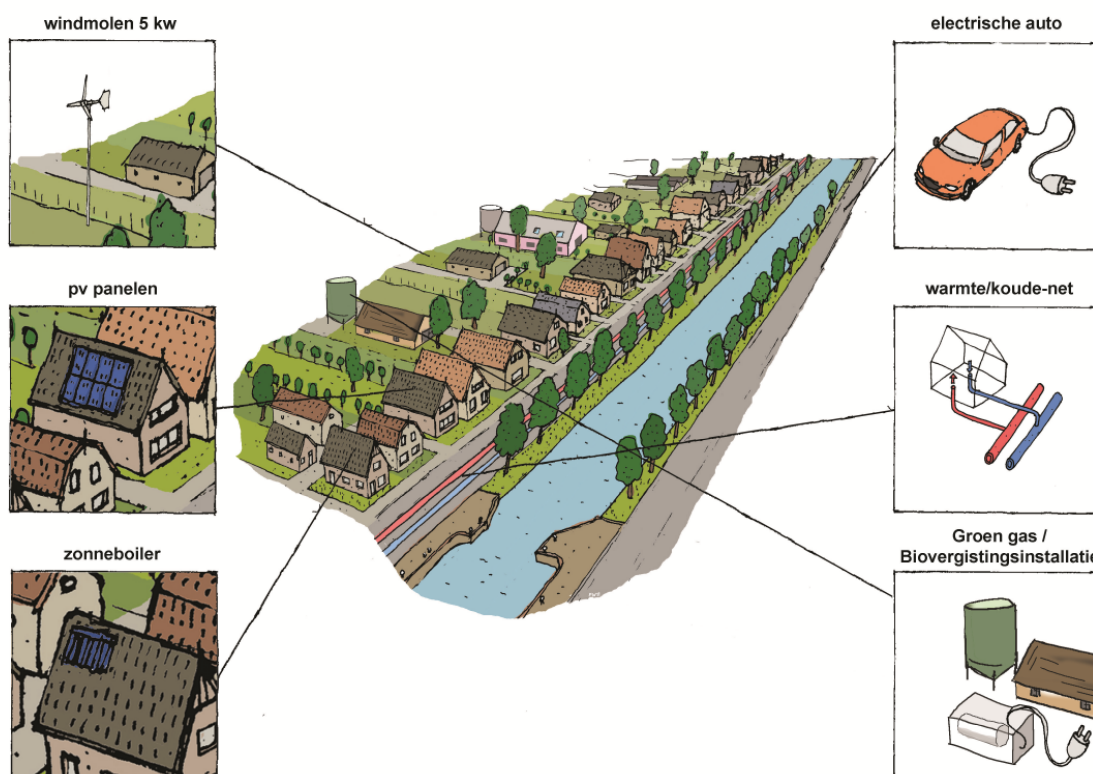
Hotspot Veenkoloniën

In dit essay staat de volgende vraag centraal: is het mogelijk de economische structuur van de Veenkoloniën te versterken door te werken aan klimaatmitigatie en –adaptatie? Oftewel: kunnen de mensen die wonen en werken in de Veenkoloniën een goed gesmeerde boterham overhouden aan het klimaatrobuust maken van hun eigen leefomgeving? Dat is een belangrijke vraag die we hebben geprobeerd te beantwoorden tijdens het project Hotspot Veenkoloniën. In Hotspot Veenkoloniën worden wetenschappelijke resultaten uit het ‘Klimaat voor Ruimte’ programma geprojecteerd op de Veenkoloniën. Er is veel kennis vergaard in het programma en de intentie is om deze te vertalen naar de concrete en niet zelden weerbarstige situatie in de Veenkoloniën. Wat op papier mooi staat en kansrijk is, kan in de realiteit van het dagelijkse leven nog vies tegenvallen. Daarom laten we in dit essay vooral bewoners uit de Veenkoloniën aan het woord. Zij reageren en reflecteren op resultaten uit Hotspot Veenkoloniën en vertellen de verhalen die de realiteit in de Veenkoloniën weerspiegelen. En wat de vraag betreft: er klinkt een weifelend ‘ja’ als antwoord door in die verhalen. Het kan, het moet, maar het is zeker geen gelopen race. Het vraagt om een benadering die meer gericht is op ondernemen dan op overheidsbeleid.

Klimaatuitdagingen

Om de Veenkoloniën klimaatrobuust te maken zijn er op hoofdlijnen twee uitdagingen: het reduceren van de uitstoot van broeikasgassen en het aanpassen van de waterhuishouding aan de verwachte klimaatverandering. In de Veenkoloniën wordt op jaarbasis ongeveer 2.924 kiloton aan CO₂-equivalenten uitgestoten. Dat is 1,5% van het Nederlandse totaal, op 4,4% van het Nederlandse grondgebied. De grootste bron (35%) is de landbouw. Het veen in de bodem oxideert, vee produceert darmgassen en landbouwvoertuigen gebruiken diesel. Ook bedrijven en verkeer dragen veel bij, met respectievelijk 31% en 19%. Consumenten komen op de vierde plek met 12%. Het overgrote deel van de uitstoot is terug te voeren op het gebruik van fossiele brandstof. De TU Delft en Wageningen Universiteit hebben berekend dat het theoretisch mogelijk is om de Veenkoloniën geheel onafhankelijk te maken van fossiele brandstof. Alternatieven zijn: groen gas, zonne-energie, windenergie en benutting restwarmte. Ze hebben zelfs berekend dat de Veenkoloniën op termijn leverancier van duurzame energie kunnen zijn voor steden als Groningen en Emmen. Daarnaast zijn er methoden beschikbaar gekomen, zoals Biochar en Steenmeel, om broeikasgassen te binden

in de bodem en tegelijkertijd de kwaliteit van de bodem te verbeteren. De tweede uitdaging, het aanpassen van de waterhuishouding, vraagt om het realiseren van meer waterberging voor het opvangen van water na piekbuien en het bufferen van water voor de overbrugging van droge perioden. Nu is er sprake van een grote afhankelijkheid van het IJsselmeerwater dat via Friesland naar Groningen en Drenthe wordt gepompt. Naar verwachting is er over enkele decennia aanzienlijk minder IJsselmeerwater beschikbaar. Je kunt daar beter op anticiperen. Een gezonde waterhuishouding is een voorwaarde voor de landbouw en de natuur in het gebied.

Verskillende vormen van duurzame energie

Een kans voor de Veenkoloniën?

Het lijkt duidelijk. Fossiele brandstof is duur en wordt steeds duurder. Door met hernieuwbare energiebronnen aan de slag te gaan kunnen besparingen worden gerealiseerd op de brandstofrekeningen. En als er dan nog extra energie overblijft, kan deze worden verkocht. Hoe duurder fossiele brandstof wordt, hoe lucratiever. En door met water het landschap nog mooier te maken, ontstaan extra mogelijkheden voor economische activiteiten zoals recreatie. En dan is er nog een belangrijke kans voor landbouw en voedselgerelateerde bedrijven, waaronder ook de horeca. Als de nutriëntencyclus kleiner en sluitend wordt gemaakt en wordt verbonden met de voedselcyclus, ontstaan niches voor

nieuwe landbouw- en streekproducten. Het aantal reiskilometers kan zo worden teruggebracht. Nu wordt ongeveer 100 kcal energie gebruikt voor 1 kcal voeding. Dat kan drastisch minder. En als in de stad Groningen, hoofdstad van de smaak in 2011, de restaurants lekkere streekgerechten uit de Veenkoloniën presenteren waarbij de ingrediënten met elektrische auto's worden aangevoerd, is sprake van synergie tussen klimaat en portemonnee. Maar wie pakt de handschoen op?

Martin Smit, een man die met zijn gezin vanuit de Randstad teruggekeerd is naar de Veenkoloniën, wijst op het feit dat het mensen zijn die het moeten doen: "Heel veel mensen benaderen projecten op de wijze van 'what's in it for me?' Heel veel mensen hebben moeite om verder te kijken, in de zin van 'what's in it for us?' Dat geldt ook voor een bewoner van dit gebied, of een ondernemer, ... En als er wel mensen zijn die verder kunnen denken, dan krijgen ze veel tegenwerking, terwijl het toch een initiatief is waarmee je anderen bedient. Dan haal je het enthousiasme en de innovatiekracht weg. Hoe krijg je nu mensen zover dat ze inzien dat veranderingen ook goed voor hen zijn?"

Een ondernemer als Jan Loots ziet mogelijkheden: "Het CO₂-model dat ik zie is: isolatie! Want CO₂-neutraal wonen dat begint sowieso met isolatie. En als je hier in de streek een duurzaam materiaal gaat verbouwen als een neventak... dat kan houtwol zijn, vlas of hennep. Dat zijn allemaal dingen die al gebeuren." Het is mogelijk isolatiemateriaal te produceren uit gewassen waarmee je het landschap mooier aankleedt. Jan Loots vervolgt: "Hetzelfde geldt voor de zonnepanelen." Dat is nu al financieel interessant. Maar hij voegt er wel aan toe: "Het lukt wel in Duitsland. Dat is maar twintig kilometer weg. Waarom zou dat hier niet kunnen? Daar liggen alle daken van landbouwschuren vol met zonnepanelen."

Energiecorporaties

Voor veel individuele bewoners van de Veenkoloniën is het (nog) niet aantrekkelijk genoeg om zonnepanelen te plaatsen. Dat maakt Harry Boerstra duidelijk: "Als je 10.000 Euro moet investeren in zonnepanelen en het duurt vijftien jaar om dat terug te verdienen, dan koop ik ze niet!" Harry Boerstra woont in de Veenkoloniën en werkt in Groningen. Om succesvol te zijn, moeten mensen samenwerken. Dan blijven de revenuen dicht bij de bron "en dan hebben de Nuons en al die andere gladjakkers geen kans", zo formuleert Daniël Edzes het. Daniël is ondernemende agrariër in de Veenkoloniën en actief betrokken bij vele innovatieve projecten. Een concept voor samenwerking is de energiecorporatie. In een energiecorporatie zet een groep bewoners en bedrijven gezamenlijk een energienetwerk op en exploiteert deze. Uit onderzoek dat de Rijksuniversiteit Groningen heeft uitgevoerd voor Hotspot Veenkoloniën blijkt dat er veel draagvlak is voor energiecorporaties. Zo'n 35% wil er onmiddellijk mee aan de slag en 27% wil aansluiten als er het reeds op gang is gekomen en

vele mensen lid zijn. Ongeveer 14% kijkt eerst liever de kat uit de boom. Er kan dus mee worden begonnen.

Vooraf in de Veenkoloniën kun je bij een energiecorporatie ook denken aan een samenwerking tussen agrariërs en mensen die in de dorpen wonen. Dirk de Boer, een agrariër met veel ideeën, zijn er in Duitsland al goede voorbeelden aan te treffen: “In Emden zit een veehouder. Hij is ook nog vergaderboer, want hij zit in de politiek. Hij heeft zijn nieuwe ligboxenstal verhuurd en een vergistinginstallatie aangeschaft. Hij bouwt een tweede vergistinginstallatie. Hij teelt wilgen, als gewas, en hij heeft samen met anderen een energiecorporatie opgericht in het dorp en daar worden nu 250 woningen aangesloten, op dit moment. De straten gaan open, de leidingen worden gelegd... en de mensen zijn 20% goedkoper uit.” En hoe gaat zo iets met de grote energiebedrijven? “Die gaan je tegenwerken, als je zo’n plan hebt, want die raken klanten kwijt,” stelt Koos Levenga, architect uit Hoogezand. “Maar,” zo antwoordt Daniël Edzes, “Dan vechten zij tegen windmolens.”

Ab van Middelkoop boert biologisch in de Veenkoloniën en is continu op zoek naar kansen en mogelijkheden: “Als je het hebt over vergistinginstallaties, dan moet je constateren dat 60 à 70% van de energie de lucht ingaat, omdat de warmte niet benut wordt. Als je biogas omzet naar elektriciteit dan gaat het meeste gewoon de lucht in. Die warmte moet je benutten of je moet – en die projecten zijn ook al bezig – groen gas direct gaan gebruiken of opwaarderen tot aardgaskwaliteit. Dan is het veel rendabeler. Dan verdubbel je de effectiviteit.” En dat komt overeen met de beleidsvisie van de provincies Drenthe en Groningen. Het produceren en gebruiken van groen gas – biogas – wordt gestimuleerd. Punt van aandacht is evenwel dat er duidelijkheid moet komen over de grondstoffen die in een vergister worden gestopt en de continuïteit die daarbij kan worden gegarandeerd. Ab van Middelkoop stelt: “Daar moet een oplossing voor komen. Eigenlijk is het van de zotte dat een product als snijmaïs, waar je veel meer mee kunt, gaat gebruiken in een vergister. (...) Als er meer vraag komt naar voeding voor vee – en dat is nu al aan de hand – dan gaan de vergistinginstallaties heel slecht draaien. Er zijn nu een paar die werken nog maar op halve kracht, gewoonweg omdat de grondstof te duur is geworden.” Prijsstelling is belangrijk, ook aan de achterkant. “Bij die biogasinstallaties (in Duitsland) krijgen die jongens 27 cent per kilowatt. En hier krijg je met moeite 13,” brengt Klaas Wijnholds in. Klaas is werkzaam bij PPO (Praktijkonderzoek Plant en Omgeving) in Valthermond.

Streekproducten en nieuwe gewassen

Als de discussie gaat over streekproducten is gevoel voor realiteit van belang, zo maakt Ab van Middelkoop duidelijk: “De gemiddelde akkerbouwer is geen pionier, een visionair als ‘goh, wat zal het over twintig jaar gaan worden?’” Het gaat om directe inkomsten en dan is

het teelten van gewassen voor vergisting niet snel rendabel: “Als de vergistinginstallatie goed draait en je er goed geld voor kunt beuren... en je globaal 1000 Euro per hectare overhoudt aan het gewas, dan ben je er al. Meer zal het niet zijn. Als je een gewas kunt bedenken waarmee je op 1200 à 1300 Euro kunt komen, dan kiest men massaal voor dat gewas.”

In de huidige situatie teelt de landbouw in de Veenkoloniën hoofdzakelijk drie producten: graan, zetmeelaardappelen en suikerbieten. Er zijn tijdens het project Hotspot Veenkoloniën diverse ideeën in beeld gekomen voor nieuwe gewassen. Eén daarvan is lupine, in combinatie met biologische varkens. Ab van Middelkoop reageert hierop: “Mooi idee. Alleen: wie begint ermee? Aardappeltelers zijn in principe geen veehouders.” Maar hij komt ook met een voorbeeld waarbij het overstappen naar andere producten succesvol is geweest: “In de buurt van Emmen zit een schapenhouder. Hij heeft verschillende kuddes. Die heeft het gepresteerd om exclusieve producten aan te bieden aan restaurants en zelfs een sterrenrestaurant. Hij heeft nu zelfs een aantal kuddes in de stad Groningen. Een superondernemer, wat dat betreft. Eerst was hij heel alternatief en werd aangeduid als iemand met geitenharenwollen sokken en die maakt nu grote winsten. Er zijn dus best wel voorbeelden van dat het werkt, maar ja, er moet mee begonnen worden. (...) Lupines zijn goede eiwitbronnen.”

Ook Hans Banus, fotograaf te Stadskanaal komt met een goed voorbeeld: “Hier is ook een boer met een aantal hectares aan uien. Dat is ook een proefproject en binnenkort komen allemaal boeren uit het hele land om naar die plek te kijken, want dit schijnt hele goede grond te zijn voor de uienteelt. Het is pionierswerk. Niet alleen graan, aardappelen en suikerbieten willen verbouwen.”

Ondernemen en overheid

Of het nu gaat om de exploitatie van hernieuwbare energiebronnen of het verkennen van niches voor landbouwproducten en streekgerechten, er komt veel ondernemerskracht bij kijken. En volgens velen zijn er voldoende ondernemers in de Veenkoloniën. Het zit als het ware in de genen van de streek. Maar de controlerende houding van de overheid maakt het lastig. Daniël Edzes vertelt: “Waar ik persoonlijk tegenaan loop is de deskundigheid van mensen die regels moeten uitvoeren, ... die niet een beetje de flexibiliteit hebben. Ik ken een voorbeeld van een composteerinrichting. Daar hebben ze zeven jaar op een vergunning zitten wachten. Als je zo lang bezig bent, dan is er iets helemaal fout. Dat neemt dan ook alle initiatief bij mensen weg. Dan kun je geen problemen oplossen, en dan kost één stukje asbest – zoals ik zelf heb ervaren – drie miljoen.”

Henk Schiphuis, makelaar te Musselkanaal, geeft ook aan dat je bij sommige plannen “eerder wordt tegengewerkt dan geënthousiasmeerd. Mijn ervaring is vooral in de

Veenkoloniën dat als plannen van buiten komen deze met alle egards worden behandeld. Er wordt wat gegeten, er wordt wat rondgereden,... Op het moment dat plaatsgenoten met iets komen, dan krijg je gewoonweg tien keer achter elkaar ‘nee... dat doun wie nait, dat wiln wie nait.’ En dan moet je dus aanhouden.”

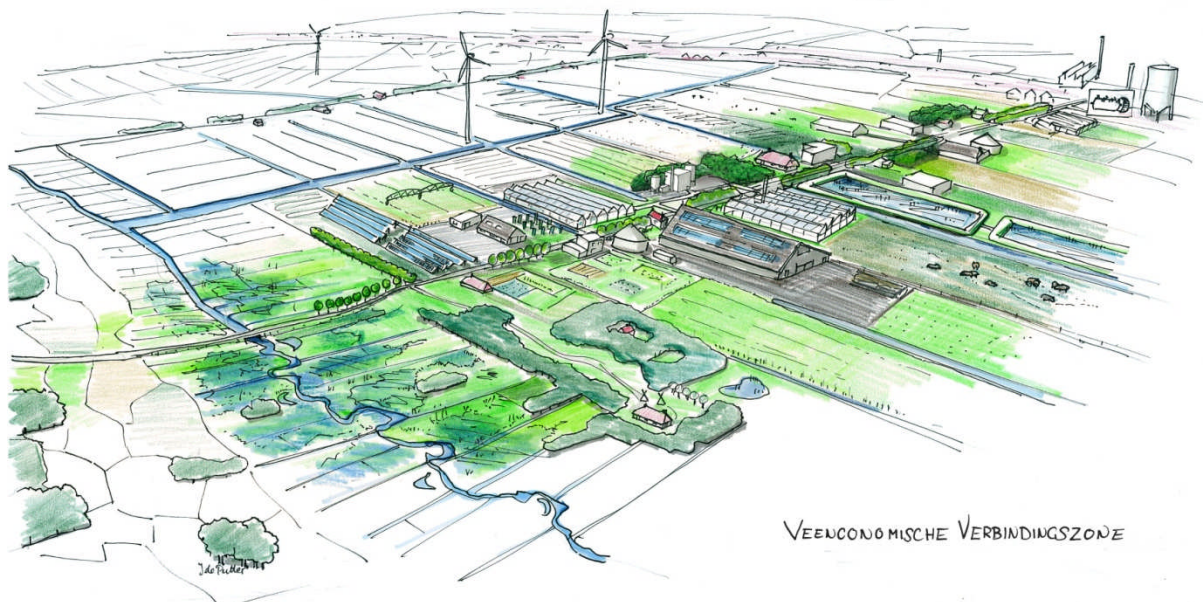
Soms is de overheid erg traag, maar als je tijd nodig hebt erg snel. Martin Smit geeft een voorbeeld: “Laten we het bijvoorbeeld hebben over zonnepanelen. Je hebt er nog niet over nagedacht of de regeling die het nog enigszins stimuleert is er alweer af.” Daniël Edzes vult aan: “Je hebt vijf minuten om in te schrijven.”

Het grootste deel van de productie in de Veenkoloniën wordt gerealiseerd door het midden- en kleinbedrijf. Dirk de Boer geeft aan “dat initiatieven door het midden- en kleinbedrijf absoluut niet worden ondersteund. Als je de Duitsers hebt, bijvoorbeeld, die doen niets anders dan het midden- en kleinbedrijf ondersteunen. Al die initiatieven over de grens gaan met eigen bevolkingen eigen mensen. De windparken die daar staan, daar zit geen energiemaatschappijen bij. Die hebben allemaal het nakijken. Als hier een dergelijk initiatief is, dan wordt dat niet serieus genomen, zo van ‘ah nee, dat kunnen jullie niet. Daar hebben een Nuon voor nodig, of een Eneco.’ De grote jongens. Daar stoor ik mij mateloos aan.”

Veenergiek: Ondernemers centraal

Op basis van de onderzoeksresultaten van Hotspot Veenkoloniën en de signalen die de mensen uit de Veenkoloniën zelf aangeven, is een lokale strategie opgesteld onder de naam *Veenergiek*. De lokale strategie bestaat uit een langetermijn ontwikkelingsrichting en een korte termijn actieprogramma. De kern is dat ondernemers centraal worden gesteld. De overheid faciliteert ondernemers. Dat vraagt om een andere benadering. En wellicht werkt de economische crisis mee, in de juiste richting, of zoals Daniël Edzes het formuleert: “Wij zitten volgens mij op een kantelpunt. En daar moeten we nu gebruik van maken. Alle gebakken lucht valt weg.” En dat er voldoende ondernemende kracht in de regio aanwezig is, daar wordt positief over gedacht. Henk Schiphuis stelt: “Ik geloof er in. Het zelfbeeld is veel negatiever dan de werkelijkheid.” Menno Prins, ook ondernemer, geeft daarbij de suggestie “dat je moet beginnen met een inventarisatie bij de kleine ondernemers. Dan hebben ze in ieder geval het gevoel hebben dat er naar hen wordt geluisterd. En doe een dergelijke enquête dan ook in het gemeentehuis zelf. Want binnen het gemeentehuis bestaat ook onvrede, zo van: wie doet wat en wie mag wat? Als we willen omkantelen, moet dat niet alleen bij de ondernemers, maar ook bij de overheid. We gaan samen een nieuwe weg in.” Koos Levenga benadrukt: “De kleine bedrijven moeten worden gezien als de economische dragers van dit gebied. Het gezonde verstand is niet altijd één op één gekoppeld met de grote bedrijven. Maar dat denkt men vaak wel.”

Daarbij waarschuwt Koos “voor het beeld dat er te veel bij de overheid is, dat de ondernemers zichzelf wel kunnen redden. ‘Ze hebben het goed genoeg en daar hoeven we niks voor te doen.’ Ik wil erop wijzen dat het hier allemaal kleine ondernemingen zijn die keihard moeten werken om het hoofd boven water te houden. Vaak hebben ze maar één of twee man personeel, waar ze ’s avonds de administratie nog doen. Er wordt zo vaak gezegd tijdens vergaderingen van ‘ze zijn niet betrokken’, maar ik wil toch een lans breken voor die kleine ondernemers. Ze hebben gewoon geen tijd voor vergaderen. Ze hebben het zo ongelooflijk druk om de tent draaiende te houden en als je dan ook nog in vergaderingen komt waar niks besloten wordt, dan denkt een ondernemer al gauw van ‘wat moet ik hier nou nog?’ In de structuur die we uitzetten moeten we hun administratief werk uit handen nemen. Ze kunnen halen en brengen en moeten bouwen op een structuur die professioneel is. Dan hebben ze er iets aan.”

De Veenconomische Verbindingszone, een concept uit de langetermijn ontwikkelingsrichting voor de Veenkoloniën

Pilots en business cases

In het korte termijn actieplan van *Veenergiek* worden pilots en business cases beschreven. Over een pilot wordt gesproken als er een eenmalig proefproject wordt uitgevoerd. Voorbeelden hiervan zijn: het bouwen van een proefinstallatie voor Biochar, het toepassen van steenmeel in een testgebied en het laten rijden van een elektrische bus. Over een business case wordt gesproken als een idee het stadium van pilot is gepasseerd en er sprake kan zijn van opschaling. Pilots kunnen business case worden. Energiecorporaties worden genoemd als mogelijke business case en ook de productie van groen gas kan snel een business case worden. Essentie is dat er wel sprake moet zijn van een samenhangend

geheel; geen verzameling van allemaal losse projecten. Dat zien ook de mensen die wonen en werken in de Veenkoloniën. Het gaat om de samenhang. Als geheel. “Tevens,” zo stelt Menno Prins, “moet je in een gebied niet alleen energie als thema pakken. Je moet energie verbinden met stage, voorlichting, educatie, re-integratie. Dan kom je een heel eind, denk ik. Chriet Titulaer had vroeger het huis van de toekomst, en dat paste toen in die tijd. Als je nu een dorp van de toekomst maakt, zelfvoorzienend, dan heb je ook direct een toeristische trekpleister. Je hebt een project voor scholieren, je kunt mensen na de re-integratie erin mee laten werken...”

Onderwijs

En daarbij draait het niet alleen om ondernemers. Henk Schiphuis geeft aan dat “het onderwijs een belangrijke schakel is. Ik vind dat ambachten terug moeten komen. Dat is een belangrijk statement over dit gebied. (...) Ik geloof zeker dat hier een pioniersgeest is, en dat hier ook veel kwaliteit aanwezig is aan ambachtelijkheid. Maar op de één of andere wijze moet dat bij elkaar komen.”

Keukentafels en werkplaatsen

In Veenergiek wordt ingezet op een werkwijze waarbij de initiatieven uit het gebied komen, van bewoners en ondernemers, waarna een pilot wordt opgezet of een business case wordt uitgewerkt tezamen met de overheden. Deze overheden faciliteren. Op een aantal plaatsen worden keukentafels ingericht. Met enige regelmaat gaan mensen met hart voor de Veenkoloniën rond de keukentafel ideeën ontwikkelen, voortkomend uit de dynamiek van de Veenkoloniën op dat moment. Jan Loots is hier – uit ervaring – positief over: “Niches ontstaan aan de keukentafel, want als je met drie landbouwmensen om tafel zit dan komen er drie ideeën op tafel.” Menno Prins weet daarbij zeker dat: “Een gemeente heel veel geld kan besparen als ze beter zouden luisteren naar een denktank met heel veel ervaring.” Hij verwijst naar het alternatief: het uitbesteden van studies aan adviesbureaus: “Ik heb een paar van dat soort rapporten gelezen. Niet over energie maar andere gebieden. En soms kom je erachter hoeveel die dingen gekost hebben en dan schrik je jezelf hartstikke dood. Je kunt twee ambtenaren permanent inzetten voor de prijs van één rapport.” Jan Loots vult aan: “Als je op keukentafelniveau in een gebied begint en kleinschalig werkt, dan is het draagvlak een stuk groter.”

Als een idee van een keukentafel kansrijk wordt geacht, wordt deze ingebracht in een werkplaats. In een werkplaats wordt niet gepraat, maar gedaan. Het vertegenwoordigt de “nait soezen, moar doun” houding van dit noordelijke deel van Nederland. Ideeën worden opgewerkt tot pilots of business cases, waarbij geleerd wordt. Het bouwt voort op Werkplaats Veenkoloniën zoals deze nu reeds functioneert. De Werkplaats Veenkoloniën levert een infrastructuur waarbinnen onderwijs, ondernemers en overheid intensief met

elkaar samenwerken, aan tastbare en zichtbare resultaten. En dat sluit aan op wat de bewoners van de Veenkoloniën nodig achten. Zo stelt Menno Prins: “Ik denk dat je je moet verenigen om samen iets te bereiken. Dat hebben we ook gemerkt met recreatie en toerisme. Hier gebeurt wat, daar gebeurt wat, daar gebeurde ooit wat, daar is een vereniging en daar zit nog maar één persoon in... Als je dat op een gegeven moment gaat inventariseren van welke werkgroepjes zijn er nu allemaal al, dan maken we daar één grote energiedenktank van. En daar zit niet alleen eentje in van het bedrijfsleven, maar ook eentje uit de overheid. Dan krijg je ook een echte goede denktank, met een achterban. En dan moet je duidelijk beschrijven wat je wilt bereiken. En niet van ‘nou, we gaan wel vergaderen en dan komen we er wel uit.’ Ik denk dat we ook wel moe zijn van allemaal overleggen.” En dat onderwijs wordt betrokken is niet meer dan logisch, waarbij Henk Schiphuis aanvult: “In de werkplaatsen zou je eigenlijk studenten moeten hebben die hier ook wel willen wonen.”

Beleid

In de strategie van *Veenergiek* is beleid nog steeds belangrijk. Beleid faciliteert de initiatieven die komen uit de mensen zelf. Goed beleid zorgt voor samenhang en laat zich niet ontmoedigen door gemeentegrenzen of provinciegrenzen. Want daar zit wel een zorgpunt. Klaas Wijnholds vertelt: “Wat ik zie dat binnen bepaalde clubjes – gemeenten, provincies – leuke dingen worden bedacht. Maar op de grenzen gaat het verkeerd. Een voorbeeld in Ter Apel. Daar hebben ze een oude waterweg – De Runde – weer in ere hersteld tot aan Ter Apel. Daar is de provinciegrens, de gemeentegrens, en ook nog bijna een waterschapsgrens. Het water stroomt daar naartoe en houdt daar kennelijk op. Het is wel erg jammer.” De overheid verbindt, en soms is dat erg letterlijk. Martin Smit geeft aan: “Ja, je moet loeisnelle verbindingen hebben. Dat je een top van een verbinding hebt. Wat ik bijzonder vindt dat je in Stadskanaal een verbinding hebt van X, maar als je naar Gasselternijveen gaat is diezelfde verbinding opeens drie keer zo langzaam. Juist in een omgeving waar mensen gaan denken van ‘moeten we nu werkelijk ’s ochtends zeven uur in de file aansluiten?’ moet je wel de faciliteiten hebben. Juist zie je vaak het omgekeerde dat dit soort faciliteiten juist in het westen eerder beschikbaar zijn. Maar ik denk dat het juist een oplossing is voor de mensen hier.”

Veenergiek aan de slag

Door gericht te ondernemen neemt de productie van broeikasgassen af, ontstaan kansen rond water en wordt de economische positie van de Veenkoloniën versterkt. Er zijn veel kanttekeningen te plaatsen, maar het kan. Op 15 juni heeft de stuurgroep Agenda voor de Veenkoloniën dan ook het licht op groen gezet voor de strategie van *Veenergiek*. Op korte termijn worden keukentafels en werkplaatsen ingericht rond pilots en business cases en ontwikkelt zich een proces richting Veenconomische verbindingzones, waar de diversiteit van het landschap toeneemt en extra natuur ontstaat.